Ed. van Thijn

De kamerverkiezingen van 1963

1. De politieke betekenis van de verkiezingsuitslag

Het Nederlandse volk heeft op 15 mei jl. gestemd. En zo werd de uitslag door verschillende commentaren geïnterpreteerd:

'... een zeer duidelijke goedkeuring van het kabinet-De Quay ...'
'... geen adhaesie aan de oppositie, maar ook geen votum van vertrouwen voor het regeringsbeleid ...'
'... een duidelijke uitspraak voor het voortbestaan van het regeringsbloc ...'
'... een motie van wantrouwen in het beleid van de Partij van de Arbeid als oppositiepartij ...'
'... winst voor de gezamenlijke oppositiepartijen ...'

Hoe verschillend de accenten van deze interpretaties ook worden gelegd, één ding hebben zij gemeen: hun fictieve uitgangspunt. Het uitgangspunt namelijk, dat de regeringsconstellatie in de afgelopen of in de komende parlementaire periode de voornaamste inzet zou zijn geweest van deze verkiezingen. De fictie dat er uit de veelheid van motieven, die de kiezers tot een veelheid van stemmen heeft gedreven, een soort algemene wil, een 'stem des volks', te distilleren zou zijn. Dr. Max Albrecht schrijft in zijn dissertatie: '... de verkiezingen ontlenen hun grote politieke betekenis aan het feit dat op basis van de verkiezingsuitslag de nieuwe regering gevormd wordt (c.q. de oude regering gehandhaafd blijft) ...'[1]

Verderop[2] betoogt hij echter, dat in een meer-partijenstelsel (zonder meerderheidspartij) het zwaartepunt van de kabinetsformatie verlegd wordt van de kiezers naar de politieke partijen, omdat een bepaalde regering niet meer direct uit de verkiezingen resulteert. Men zou daaruit afleiden, dat de verkiezingen in Nederland blijkbaar geen 'grote politieke betekenis' hebben.

[1] Dr. M. Albrecht: 'De invloed van het kiesstelsel op de samenstelling van de volksvertegenwoordiging en op de vorming van de regering', (1960), blz. 40.

[2] Ibid, blz. 43.

Zo werd er gestemd:

	Tweede Kamer 1963			Prov. Staten 1962		Tweede Kamer 1959		
	stemmen	%	zetels	stemmen	%	stemmen	%	zetels
KVP	1.996.865	31.92	50	1.954.296	32.38	1.895.914	31.60	49
PvdA	1.750.808	27.99	43	1.806.000	29.92	1.821.285	30.36	48
VVD	643.236	10.28	16	605.670	10.04	732.658	12.21	19
ARP	545.438	8.72	13	533.411	8.84	563.091	9.40	14
CHU	536.521	8.58	13	510.105	8.45	486.429	8.11	12
CPN	173.457	2.77	4	176.816	2.93	144.542	2.41	3
SGP	143.533	2.29	3	129.233	2.14	129.678	2.16	3
PSP	189.020	3.02	4	181.417	3.01	110.499	1.84	2
Lib. Staatspartij	22.350	0.36	—	—	—	—	—	—
Chr.-Nat. Volkspartij	1.845	0.03	—	1.350	0.02	1.317	0.02	—
Lijst Grol	872	0.01	—	—	—	—	—	—
Economisch Appèl	37.436	0.60	—	—	—	—	—	—
Nieuwe Dem. Partij	13.092	0.21	—	—	—	—	—	—
Ger. Pol. Verbond	46.267	0.74	1	41.788	0.69	39.972	0.66	—
Lib. Unie - Veilig Verkeer	20.984	0.34	—	—	—	—	—	—
Boerenpartij	133.094	2.13	3	11.649	0.19	39.423	0.65	—
Volksreferendum	835	0.01	—	—	—	—	—	—
Overige lijsten	—	—	—	83.875	1.39	34.723	0.58	—
	6.255.653	100.00	150	6.035.610	100.00	5.999.531	100.00	150

Albrecht wijst er weliswaar op, dat de kiezers 'natuurlijk' wel invloed behouden 'in zoverre als de onderhandelingen plaatsvinden op basis van de verkiezingsuitslag', maar men kan onderhandelen wat men wil, het feit blijft dat geen enkele verkiezingsuitslag in Nederland duidelijke aanwijzingen kán geven over de samenstelling van de regering en de jongste uitslag wel in de allerlaatste plaats.

Zelfs wanneer een informateur de opdracht krijgt zijn werkzaamheden 'lettend op de verkiezingsuitslag' te verrichten, dan nog kan dit hooguit op basis van een interpretatie van die uitslag geschieden, En hoe die interpretaties kunnen verschillen blijkt wel uit de geciteerde commentaren.

Het is natuurlijk wel mogelijk om de kiezers een instrument te verschaffen om tot een collectief oordeel over regering of oppositie te komen. Een tweepartijenstelsel verschaft hun zo'n instrument. Of b.v. een meer-partijenstelsel, waarin de verschillende partijen vóór de verkiezingen tot bepaalde afspraken komen. Maar het Nederlandse partijenstelsel verschaft hun dit instrument per se *niet*.

De mening, dat de som der Nederlandse kiezerswillen ook zonder dat instrument een collectieve wil oplevert, is een even grote fictie als de theorie van Adam Smith, dat de som der eigenbelangen dank zij een 'invisible hand' het algemeen belang zou opleveren. Waarmee niet gezegd wil zijn, dat een 'invisible hand' daartoe eenmaal ná de verkiezingen niet in staat zou zijn, maar dat is een ander verhaal.

In Nederland hebben we nu eenmaal gekozen voor een systeem, waarin de samenstelling van het kabinet in het beste geval een even belangrijke inzet is bij de verkiezingen als b.v. de commerciële televisie, de opheffing van het processieverbod en een eigen huis voor iedereen.

Hoe gering in feite de politieke betekenis van de verkiezingen is, blijkt uit datgene wat uit schaarse informatie over de formatie doorsijpelt over de zgn. *'controversiële punten'*. Controversiële punten die voor een groot deel terug te voeren zijn tot de programs, waarmee de diverse partijen de verkiezingsstrijd zijn aangegaan. Maar tevens punten, die voor het merendeel nauwelijks of geen rol hebben gespeeld bij de keuzebepaling van het electoraat.

Het grote verschil tussen de verwachtingen van de meeste politiek-ingewijden en de uitslag van de verkiezingen duidt o.a. op een grote kloof tussen wat in die kringen als politiek relevant wordt beschouwd en wat daarvan 'leeft' bij de kiezers. Bepaalde controversiële vraagstukken, die door de beroepspolitici als fundamenteel

worden gezien, blijken nauwelijks als zodanig door de kiezers te worden herkend. Andere vraagstukken, waar de politici met een grote boog omheen lopen, omdat ze niet relevant zijn, of omdat het slechts een incidenteel geval betreft, dat 'de kern van het beleid' niet aantast, blijken plotseling de doorslag te hebben gegeven.

Ondanks de toenemende literatuur over het kiesgedrag, met name uit de Angelsaksische landen, is het politieke vingertoppengevoel, waarvan sommige politici zo hoog opgeven, beter afgestemd op wat er omgaat onder de collega-tegenstanders dan op de belevingswereld der kiezers.

Deze verkiezingen worden wel aangeduid als de matste sedert de bevrijding. Toch stonden de partijen in hun actieprograms vierkant tegenover elkaar, maar de fundamentele inzet is blijkbaar geheel aan de kiezers voorbijgegaan. Om de kwaliteit van het bestaan is het niet te doen geweest. De enige conclusie die men daaruit kan trekken is, dat de diverse programs onvoldoende 'politiek vertaald' zijn. Wanneer een bepaald programmapunt tot politiek strijdpunt 'vertaald' wil worden, dient het aan drie voorwaarden te voldoen:

a. het strijdpunt moet duidelijk als zodanig herkenbaar zijn.
b. het moet een maximum aan emotie oproepen.
c. het moet duidelijk waarneembaar zijn, dat de ene partij over dat bepaalde strijdpunt een opvatting heeft die verschilt van die van een andere partij.

Er was vrijwel geen programpunt, dat aan die eisen voldeed. En dan ontstaat de volgende, in 'the American Voter' beschreven, situatie: '. . . Many people fail to appreciate that an issue exists, others are insufficiently involved to pay attention to recognized issues, and still others fail to make connections between issue positions and party policy . . .'[3] Er is dus nogal wat voor nodig om een 'issue' zo te presenteren, dat hij niet alleen door de dikke korst van politieke indifferentie weet heen te breken, maar bovendien nog zodanig appelleert, dat hij een verschuiving veroorzaakt in het bestaande evenwicht van traditionele partij-bindingen en voorkeuren. Met een dergelijke 'issue' maakt men goede verkiezingen.

2. *Analyse van de verschillen*

Het gaat er bij de analyse van een verkiezingsuitslag om de issues

[3] Angus Campbell, Philip E. Converse e.a.: 'The American Voter' 1960, blz. 183.

op te sporen, die uiteindelijk de doorslag hebben gegeven, om die te vergelijken met die issues, die de doorslag hadden moeten geven. Wanneer men daarover iets aan de weet wil komen, dan zal niet de homogeniteit, maar de heterogeniteit van de uitslag richtsnoer moeten zijn. Dan zal men de regionale en locale, maar ook de socio-economische verschillen dienen op te sporen, want juist die verschillen moeten ons iets kunnen leren over de intensiteit van bepaalde factoren onder verschillende omstandigheden. En uitsluitend via de verschillen kan men iets te weten komen over bruto-verschuivingen die veel instructiever zijn dan netto-verschuivingen, die met het blote oog waarneembaar zijn. Uiteraard geeft een cijferanalyse maar bescheiden resultaten, die hooguit aanleiding kunnen geven tot enkele hypothesen. Een opinie-onderzoek ter toetsing daarvan is onontbeerlijk. Een eerste indruk van de regionale verschillen verkrijgt men door middel van een vergelijkende analyse van de provinciale uitslagen per partij. Bij deze analyse wordt gebruik gemaakt van een indexcijfer van Franse oorsprong[4], dat de relatieve ontwikkeling van een bepaalde partij in een bepaalde streek in verband brengt met de relatieve ontwikkeling van diezelfde partij in het gehele land, uiteraard in dezelfde periode.

De partij volgt regionaal de landelijke ontwikkeling wanneer het indexcijfer 100 bedraagt. Is het indexcijfer kleiner dan 100, dan boekt de partij regionaal verhoudingsgewijs een geringere vooruitgang dan landelijk, of lijdt een verhoudingsgewijs zwaarder verlies dan over het gehele land.

Is het indexcijfer groter dan 100, dan neemt de regionale betekenis van de partij verhoudingsgewijs toe, omdat zij óf een grotere vooruitgang boekt dan zij landelijk wint, óf een minder gevoelige nederlaag lijdt dan gemiddeld over het gehele land.

[4] 'Le Référendum de Septembre et les élections de Novembre 1958' (1960), blz. 390/391.

'l'index de l'évolution rélative': $I = 100 \times Ab/aB$

A = landelijk percentage in het jaar x

B = landelijk percentage in het jaar y

b = regionaal percentage in het jaar y

a = regionaal percentage in het jaar x

3. *De Partij van de Arbeid*

PvdA

	1959 %	1962 %	1963 %	versch. t.o.v. 1959	versch. t.o.v. 1962 (pr.st.)	index 59-62	index 62-63	index 59-63
Nederland	30.4	29.9	28.0	- 2.4	- 1.9	100	100	100
Groningen	40.7	39.8	38.1	- 2.6	- 1.7	99	102	101
Friesland	38.7	37.0	35.1	- 3.6	- 1.7	97	101	98
Drente	42.5	41.4	40.1	- 2.4	- 1.3	100	103	103
Overijssel	30.1	29.2	27.7	- 2.4	- 1.5	99	101	99
Gelderland	29.1	28.5	27.4	- 1.7	- 1.1	100	102	102
Utrecht	29.6	29.7	27.4	- 2.2	- 2.3	102	98	100
Noord-Holland	33.0	33.3	30.2	- 2.8	- 3.1	103	97	99
Zuid-Holland	36.3	36.9	34.0	- 2.3	- 2.9	103	98	101
Zeeland	29.4	28.5	27.5	- 1.9	- 1.0	99	103	101
Noord-Brabant	15.2	14.7	13.5	- 1.7	- 1.2	98	98	96
Limburg	15.0	12.9	12.9	- 2.1	± 0	88	107	93

De Partij van de Arbeid verliest ten opzichte van 1959 over de gehele linie. De teruggang heeft een nogal monotoon verloop, opvallend grote afwijkingen van de landelijke trend zijn nauwelijks waarneembaar.

Alleen Friesland en de beide zuidelijke provincies leveren verhoudingsgewijs een groter verlies op, terwijl de uitslag in Drente wat draaglijker is dan elders in het land.

Het beeld wordt gevarieerder als men de waarnemingen uitstrekt tot de statenverkiezingen van vorig jaar. De fluctuaties blijken dan heviger te zijn geweest dan de saldo-uitslagen van 1963 doen vermoeden.

De PvdA, die in de noordelijke en zuidelijke provincies al in 1962 aan kracht heeft moeten inboeten, maar in Noord- en Zuid-Holland en Utrecht wat was vooruitgegaan, moet nu juist in deze laatste provincies de grootste veren laten, terwijl het verlies elders verhoudingsgewijs minder beduidend is. Is er sprake van een sterke lange-termijn-stroming van de PvdA af? Een lange-termijn-stroming, wellicht van structurele aard, die al in 1962 voluit gaande was, maar toen in het Westen werd versluierd door de reeds vaker gebleken, grotere 'actualiteitsgevoeligheid' van deze provincies? Een actualiteit, die toen blijkbaar voor een deel ten voordele van de PvdA uitviel (Nieuw-Guinea, de ambtenarensalarissen, enz.)? Hebben de westelijke provincies nu in 1963 de sluier afgerukt en zich in snel tempo geconformeerd aan de ontwikkeling, zoals die

in andere delen van het land reeds gaande was? Of is het opnieuw diezelfde actualiteitsgevoeligheid van de westelijke provincies, die zich in deze keer sterk tegen de PvdA keerde (de commerciële tv, enz.), die opnieuw de doorslag heeft gegeven en de pas van de Randstadprovincies aangaf?

M.a.w. in hoeverre is de nederlaag van de PvdA te herleiden tot structurele, in hoeverre tot conjuncturele en incidentele componenten?

Op deze fundamentele vragen is wellicht gemakkelijker een antwoord te geven, nadat de lotgevallen van de andere partijen nader zijn bestudeerd.

4. *De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*

VVD

	1959 %	1962 %	1963 %	versch. t.o.v. 1959	versch. t.o.v. 1962 (pr.st.)	index 59-62	index 62-63	index 59-63
Nederland	12.2	10.0	10.3	– 1.9	+ 0.3	100	100	100
Groningen	16.1	14.0	13.1	– 3.0	— 0.9	106	91	96
Friesland	10.4	9.0	8.1	– 2.3	— 0.9	106	87	92
Drente	18.4	17.5	15.5	– 2.9	– 2.0	116	86	99
Overijssel	9.6	8.8	8.0	– 1.6	– 0.8	112	88	99
Gelderland	11.0	9.2	9.3	– 1.7	+ 0.1	102	98	100
Utrecht	13.8	11.6	12.3	– 1.5	+ 0.7	103	103	105
Noord-Holland	16.8	12.7	13.7	– 3.1	+ 1.0	92	105	96
Zuid-Holland	15.4	12.8	13.2	– 2.2	+ 0.4	101	100	101
Zeeland	11.1	9.8	9.3	– 1.8	– 0.5	108	92	99
Noord-Brabant	4.2	3.4	4.1	– 0.1	+ 0.7	99	116	114
Limburg	2.5	1.6	2.3	– 0.2	+ 0.7	78	139	109

Ook het verlies van de VVD is algemeen, maar het verloop ten opzichte van 1959 vertoont een grilliger beeld dan dat van de PvdA. Opnieuw manifesteert zich een opmerkelijke ongelijksoortige ontwikkeling in het Westen (vooral in Noord-Holland) ten opzichte van de noordelijke provincies.

De grote nederlaag van 1962 kwam in Noord-Holland en in de grote steden van de Randstad beduidend gevoeliger aan dan in Groningen, Friesland, Drente, Overijssel en Zeeland, terwijl Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland de trend op de voet volgen. In 1963 haalt de VVD echter in het Westen iets op (het meeste in Noord-Holland), terwijl het verlies in de vier noordelijke provincies en Zeeland zich verder doorzet.

De conclusie dringt zich op, dat, van alle grote partijen, de VVD het meest afhankelijk is van wisselingen in het politieke moment en dat deze wisselingen het duidelijkst aan het licht treden in de Randstad.

In 1962 richtte het politieke moment zich sterk tegen de VVD (Nieuw-Guinea, de kwestie v. d. Putten, de ambtenarensalarissen, interne moeilijkheden). Met name de zaak-Van der Putten sloeg een diepe krater in het westelijk VVD-landschap, maar de bodem trilde elders nog lang na en vertoonde hier en daar lelijke scheuren.

De enige kans op herstel in 1963 was het toevoegen van een nieuwe dimensie aan het politieke moment: de commerciële TV. De grote actualiteitsgevoeligheid van het Westen zorgde voor het grootste herstel, terwijl het geringere herstel elders in het land werd overschaduwd door de opkomst van de Boerenpartij. De opleving in Noord-Holland is vooral daarom nogal opmerkelijk, omdat de VVD hier toch de meeste stemmen heeft moeten afstaan aan de rechtse splinterpartijen. Dat het verschil in actualiteitsgevoeligheid tussen de landsdelen juist met betrekking tot de c.t.v. nóg groter was dan anders, ligt voor de hand als men bedenkt, dat in het Oosten en Zuiden van het land het vraagstuk van de keuze-mogelijkheid in de TV minder leeft door de ontvangst van buitenlandse zenders.

Hoezeer deze issue het grensverkeer tussen VVD en PvdA heeft beheerst blijkt uit de uitslag in Den Helder, waar de TV-ontvangst nogal te wensen overlaat: de PvdA behaalt hier een index (61—62) van 92; de VVD 123.[5]

Het is, dacht ik, niet onjuist om, voor wat de incidentele component in de PvdA-nederlaag betreft, vooral te rade te gaan bij de politieke springerigheid van de VVD. De eventuele structurele verschuiving van PvdA naar VVD (de lange golf van Prof. Oud) gaat daarachter grotendeels schuil, al zijn er in sommige steden in het Noord-Oosten, Oosten en Zuiden van het land, waar noch de TV-kwestie, noch de landbouwproblematiek domineren, tekenen die in een dergelijke richting wijzen.

In Groningen, waar de Boerenpartij 1.2% beneden zijn provinciaal gemiddelde blijft, blijft de VVD 0.9% boven haar provincaal verlies, terwijl de PvdA daarentegen 0.6% meer verliest dan in de

[5] Het beeld wordt waarschijnlijk iets vertekend door een aantal, inmiddels uit Nieuw-Guinea teruggekeerde, marine-officieren: het aantal uitgebrachte stemmen is met 6% toegenomen tegen 3½% in de provincie Noord-Holland.

provincie. In Hengelo zijn deze cijfers resp.: − 1.8%, + 0.3% en − 0.4%. In 's-Hertogenbosch: − 0.6%, + 0.5% en − 1.2%; in Maastricht: − 2%, + 0.4% en − 2.3%; Vlissingen: − 1.3%, + 1.4% en − 2.9%!

5. *De Pacifistisch-Socialistische Partij*

PSP

	1959 %	1962 %	1963 %	versch. t.o.v. 1959	versch. t.o.v. 1962 (pr.st.)	index 59-62	index 62-63	index 59-63
Nederland	1.8	3.0	3.0	+ 1.2	± 0	100	100	100
Groningen	1.7	3.9	3.6	+ 1.6	− 0.3	138	92	127
Friesland	1.7	3.8	3.9	+ 2.2	+ 0.1	134	102	138
Drente	0.6	1.7	1.8	+ 1.2	+ 0.1	170	106	180
Overijssel	0.9	1.7	2.1	+ 1.2	+ 0.4	113	123	140
Gelderland	0.7	1.3	1.3	+ 0.6	± 0	111	100	111
Utrecht	1.5	2.6	2.6	+ 1.1	± 0	104	100	104
Noord-Holland	4.7	6.8	6.4	+ 1.7	− 0.4	87	94	82
Zuid-Holland	2.0	3.3	3.5	+ 1.5	+ 0.2	99	106	105
Zeeland	0.4	0.9	1.0	+ 0.6	+ 0.1	135	111	150
Noord-Brabant	0.3	0.6	0.8	+ 0.5	+ 0.2	120	133	142
Limburg	0.2	0.3	0.5	+ 0.3	+ 0.2	90	166	150

De ontwikkeling van de PSP verloopt bijzonder grillig. Zeker, zij wint ten opzichte van 1959 over de gehele linie, maar er is een in het oog lopend verschil in omvang en intensiteit. Ten opzichte van 1962 is de ontwikkeling chaotisch.

De winst is verhoudingsgewijs het omvangrijkst in de noordelijke en zuidelijke provincies, waar de PSP nog niet zo'n vaste voet aan de grond had gekregen als in Noord-Holland, maar in deze provincie doet de winst, uitgedrukt in een 'absoluut' percentage, niet onder voor die in het Noorden. De winst in het Noorden kwam vooral in de periode '59—'62 tot stand en blijkt bij de jongste Kamerverkiezingen vrijwel tot stilstand te zijn gekomen, al ijlt Overijssel nog wat na. In Groningen blijkt de PSP zelfs over haar hoogtepunt heen te zijn, wat in Noord-Holland nog duidelijker aan het licht treedt. Vooral, als men de raadsverkiezingen van '62 mede in aanmerking neemt: in Amsterdam verliest de PSP binnen een jaar 10.000 stemmen of wel 20% van haar aanhang.

Hoe weinig overzichtelijk het totaalbeeld echter is, blijkt uit de ontwikkeling van de PSP in een aantal grote steden, kris-kras door het land: De PSP gaat vooruit in o.a.: Alkmaar, Almelo, Amersfoort, Beverwijk, Delft, Deventer, Dordrecht, Enschede, Den Haag, Hilversum, Leeuwarden, Leiden, Middelburg, Rotterdam, Schiedam, Utrecht en Zwolle.

Zij gaat achteruit o.a. in: Amsterdam, Assen, Baarn, Breda, Bussum, Haarlem, Heemstede, Den Helder, Hoogezand-Sappemeer, Kerkrade, Maastricht, Ridderkerk, Rijswijk, Soest, Velsen, Wageningen en Winterswijk.

Er zijn nauwelijks wetmatigheden in de electorale gedragingen rondom de PSP te bespeuren. Zoveel is zeker, dat de PSP zich bevindt temidden van een electoraat op drift, dat haar winst- en verliespercentages saldo-uitkomsten zijn van dwars door elkaar lopende stromingen, die van, naar en via vrijwel alle partijen lopen. Enkele van deze stromingen worden hier en daar manifest. Zo blijkt in Enschede, waar de PSP een volle 1% winst boekt, de CPN 1.1% te hebben moeten afstaan.

In Amsterdam, waar de PSP bij de raadsverkiezingen in 1962 een vrij homogene winst boekte in alle wijken met enkele uitschieters in oude arbeidersbuurten en nieuwe tuinsteden, vindt nu een homogene teruggang plaats, die nauwelijks ruimte laat voor gevolgtrekkingen. Men zou echter, zeer voorzichtig, de conclusie kunnen opperen, dat de PSP iets standvastiger is in de oude arbeidersbuurten en wat kwetsbaarder in de tuinsteden. De indexcijfers voor het PSP-verlies in enkele buurten bedragen (berekend in verhouding met de Amsterdamse totaalcijfers '62–'63):

Oostelijke Eilanden	109
Spaarndammerbuurt	112
Staatsliedenbuurt	108
Tuinstad Slotermeer	91
Tuinstad Geuzenveld	105
Tuinstad Slotervaart	95

Dat zou kunnen wijzen op een tweetal bewegingen rondom de PSP:

a. een incidentele beweging van de PSP af, geënt op de actualiteitsgevoeligheid in het Westen van het land. De veronderstelling, dat er nogal wat rechtstreeks grensverkeer was tussen de VVD en de PSP (van Nieuw-Guinea tot c.t.v.) vindt wellicht enig voed-

sel in de relatief gunstige resultaten van de VVD in de tuinsteden:

Tuinstad Slotermeer	108
Tuinstad Geuzenveld	113
Tuinstad Slotervaart	102

b. Een structurele stroming naar de PSP toe, geënt op een toenemende behoefte aan sociaal-radicalisme. Een stroming, die echter moeilijk aan de hand van droge verkiezingscijfers kan worden bewezen.

Wellicht is in de arbeiderswijken de 'structurele' stroming van de PvdA naar de PSP wat sterker geweest dan bv. in de tuinsteden. In beide gevallen wordt zij echter overstroomd door de incidentele beweging van de PSP af.

Dat de ontwapeningskwestie een belangrijke issue is geweest bij de jongste verkiezingen is nauwelijks uit de cijfers op te maken. Op zichzelf al een opmerkelijk feit, na de aandacht die dit vraagstuk bij sommige partijen en in de pers had verkregen.

6. *De Katholieke Volkspartij*

KVP

	1959 %	1962 %	1963 %	versch. t.o.v. 1959	versch. t.o.v. 1962 (pr.st.)	index 59-62	index 62-63	index 59-63
Nederland	31.6	32.4	31.9	+ 0.32	- 0.46	100	100	100
Groningen	5.8	6.0	6.5	+ 0.7	+ 0.5	100	110	111
Friesland	6.9	6.8	7.3	+ 0.4	+ 0.5	96	109	105
Drente	6.9	7.1	7.6	+ 0.7	+ 0.5	100	109	109
Overijssel	28.2	28.5	28.1	- 0.1	- 0.4	99	100	99
Gelderland	32.0	32.7	31.9	- 0.1	- 0.8	99	98	99
Utrecht	25.5	25.6	25.8	+ 0.3	+ 0.2	98	102	100
Noord-Holland	23.4	24.0	24.2	+ 0.8	+ 0.2	100	102	103
Zuid-Holland	18.5	18.6	19.5	+ 1.0	+ 0.9	98	106	104
Noord-Brabant	74.1	74.9	71.9	- 2.2	- 3.0	99	97	96
Zeeland	21.1	21.6	20.7	- 0.4	- 0.9	100	97	97
Limburg	79.5	82.0	77.5	- 2.0	- 4.5	100	96	96

Zo homogeen als het ontwikkelingsbeeld van deze partij bij de statenverkiezingen is — de KVP volgt in vrijwel alle provincies de landelijke trend —, zo heterogeen is haar ontwikkeling in het laatste jaar.

Sinds de statenverkiezingen is haar relatieve positie in de noor-

delijke provincies sterk verbeterd, maar ook in Utrecht en Noord-Holland, maar vooral in Zuid-Holland heeft zij aan kracht gewonnen. In de zuidelijke provincies daarentegen wordt belangrijk verloren, terwijl de ontwikkeling in Overijssel en Gelderland trendmatig verloopt.

Het is juist de trendmatige ontwikkeling in deze beide provincies, die nauwkeurig het tweeslachtig stemmenverloop van de KVP-aanhang indiceert. Terwijl het stemmental van de KVP in de Twentse textielsteden iets oploopt, valt de KVP in het naburige overwegend R.K. Oldenzaal terug van 77.5% op 75.6%. In de kleinere katholieke dorpjes gaat het niet anders. Het is op het platteland, dat de KVP deze keer haar belangrijke doorbraakverlies lijdt, echter niet naar links, maar naar rechts, naar de Boerenpartij. Het is in het Noorden en het Westen in de grote steden, dat de KVP haar winst behaalt . . . doorbraakwinst.

Volgens een artikel van dr. J. G. M. Delfgaauw in het juninummer van Adelbert bedraagt het percentage R.K. kiesgerechtigden, dat op de KVP heeft gestemd in de drie noordelijke provincies resp. 100%, 99% en 100%, tegen bv. 81% in Noord-Brabant, 78 in Limburg en Zuid-Holland en 73% in Zeeland. Percentages, die wel iets zeggen omtrent de 'vechtpositie' waarin de zeer kleine katholieke minderheid zich bevindt, maar die toch te hoog zijn, om helemaal rond te lopen. De veronderstelling lijkt niet te boud, dat de populaire lijstaanvoerster mej. Klompé nogal wat niet-katholieke sexe-genoten in beweging heeft weten te brengen.

Ook de winst van de KVP in het Westen heeft nogal wat opmerkelijke aspecten. Een analyse van de Amsterdamse wijken leert ons, dat de KVP haar positie vooral verbetert in de arbeiderswijken, terwijl zij stemmen moet afstaan in de duurdere buurten:

Oostelijke eilanden:	108	Vondelstraat e.o.:	90
Spaarndammerbuurt:	104	Concertgebouw e.o.:	98
Staatsliedenbuurt:	107	Vrijheidslaan e.o.:	98
Dapperbuurt:	110	Apollobuurt:	88

Misschien heeft minister Luns in de arbeiderswijken nogal tot de verbeelding gesproken. Het is moeilijk om geen verband te leggen tussen het grote aantal voorkeurstemmen, dat de bewindsman op zich weet te verenigen (34.477) en de gesignaleerde winst van de KVP, die in de kieskringen waar hij kandidaat stond in totaal slechts 26.233 stemmen meer dan in 1962 vergaarde! Verdeeld over de provincies:

	Aantal voorkeurstemmen Luns	Winst KVP
Noord-Holland	15.648	12.244
Zuid-Holland	17.699	13.886
Zeeland	1.230	– 277

Een hoofdstuk apart vormt de ontwikkeling van de KVP in Limburg, waar de PvdA zich, vergeleken met de statenverkiezingen, vrij behoorlijk heeft kunnen handhaven. Het is echter bijzonder gevaarlijk om aan het Limburgse kiesgedrag enige conclusie te verbinden, of het zou die moeten zijn, dat deze provincie van alle provincies het meest provinciaals stemt. Bij de statenverkiezingen zijn immers de katholieke gelederen heel wat hechter dan bij de kamerverkiezingen. Toch zou de geringe opmars van de PvdA in steden als Geleen (van 16.3 naar 17.5%) en Sittard (15.0 naar 15.9%) een bescheiden indicatie kunnen zijn van de toenemende onrust onder de mijnarbeiders over de toekomstige positie van de Limburgse mijnindustrie. Een toenemende onrust, waarvan de stemmenwinst van de CPN (index '59-'63 voor Limburg: 147) eveneens een aanwijzing zou kunnen zijn.

7. *De Prot. Christelijke Partijen*

ARP

	1959 %	1962 %	1963 %	versch. t.o.v. 1959	versch. t.o.v. 1962 (pr.st.)	index 59-63
Nederland	9.4	8.8	8.7	– 0.7	– 0.1	100
Groningen	16.8	17.2	16.2	– 0.6	– 0.1	104
Friesland	21.9	22.3	21.8	– 0.1	– 0.5	107
Drente	15.3	15.5	14.7	– 0.6	– 0.8	104
Overijssel	10.1	10.0	9.5	– 0.6	– 0.5	102
Gelderland	9.1	8.6	7.9	– 1.2	– 0.7	94
Utrecht	12.3	11.9	11.0	– 1.3	– 0.9	96
Noord-Holland	7.5	7.6	7.2	– 0.3	– 0.4	104
Zuid-Holland	11.3	10.9	10.5	– 0.8	– 0.4	100
Zeeland	12.5	12.5	11.8	– 0.7	– 0.7	102
Noord-Brabant	2.6	—	2.4	– 0.2	—	99
Limburg	1.0	—	0.8	– 0.2	—	87

CHU

	1959 %	1962 %	1963 %	versch. t.o.v. 1959	versch. t.o.v. 1962 (pr.st.)	index 59-63
Nederland	8.1	8.5	8.6	+ 0.5	+ 0.1	100
Groningen	9.3	10.2	10.2	+ 0.9	± 0	103
Friesland	16.2	17.0	16.3	+ 0.1	– 0.7	95
Drente	11.5	12.4	11.6	+ 0.1	– 0.8	90
Overijssel	12.9	13.6	13.0	+ 0.1	– 0.6	94
Gelderland	12.2	13.6	12.8	+ 0.6	– 0.8	99
Utrecht	10.6	12.0	11.7	+ 1.1	– 0.3	104
Noord-Holland	4.9	5.5	5.5	+ 0.6	± 0	106
Zuid-Holland	9.0	9.7	9.7	+ 0.7	± 0	101
Zeeland	14.9	16.3	15.8	+ 0.9	+ 0.5	99
Noord-Brabant	2.3	—	2.4	+ 0.1	—	99
Limburg	0.7	—	0.8	+ 0.1	—	107

Prot. Chr. Partijen (AR, CHU, SGP, GPV, CNV)

	1959 %	1962 %	1963 %	versch. t.o.v. 1959	versch. t.o.v. 1962 (pr.st.)	index 59-62	index 62-63	index 59-63
Nederland	20.3	21.0	20.4	+ 0.1	– 0.6	100	100	100
Groningen	29.8	31.1	30.5	+ 0.7	– 0.6	100	100	101
Friesland	39.9	41.1	40.1	+ 0.2	– 1.0	100	100	100
Drente	28.2	29.2	28.1	– 0.1	– 1.1	100	99	100
Overijssel	27.6	28.5	27.5	– 0.1	– 1.0	100	99	100
Gelderland	25.2	26.0	24.9	– 0.3	– 1.1	100	99	99
Utrecht	27.3	28.7	27.4	+ 0.1	– 1.3	101	99	100
Noord-Holland	13.4	13.9	13.6	+ 0.2	– 0.3	100	100	100
Zuid-Holland	24.6	25.0	24.7	+ 0.1	– 0.3	98	101	100
Zeeland	37.0	38.8	37.7	+ 0.7	– 1.1	101	100	101
Noord-Brabant	5.6	5.9	5.5	– 0.1	– 0.4	102	96	99
Limburg	1.9	1.9	1.7	– 0.2	– 0.2	97	147	89

Alhoewel zowel de AR als de CHU nogal wat regionale fluctuaties vertonen, lijkt het uit het totaaloverzicht der Prot. Christelijke partijen, wel of deze hun verkiezingsstrijd in hoofdzaak onderling uitvechten. Het verloop van de christelijke partijen tezamen (incl. SGP, GPV en CNV) is in alle provincies, zowel in '62 als in '63 volkomen trendmatig. Dat neemt niet weg, dat de trend sinds de statenverkiezingen tot een landelijk nadelig saldo van 0.6% leidt. Een nadelig saldo, dat natuurlijk het hardst aankomt in de agrari-

sche provincies, waarop de prot. christelijke partijen de grootste greep hebben. Zonder twijfel is een belangrijk deel van dit stemmenverlies naar de Boerenpartij gegaan.

De onderlinge wisselingen zijn voor de PvdA nauwelijks interessant. Het algemene beeld is een alom verliezende ARP, een verlies dat vooral in Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland ten goede komt aan de CHU, waaraan hun verschillend inzicht inzake de c.t.v. niet geheel vreemd zal zijn. De ARP moet voorts stemmen afstaan aan de SGP en het GPV. De winst van de SGP voltrekt zich vooral in de Veluwse stadjes Barneveld (van 16.7% naar 19.7%), Ede (van 13.0 naar 14.5%) en Ermelo (van 12.9% naar 15.1%).

Boerenpartij

	1963
Nederland	2.1
Groningen	2.2
Friesland	2.8
Drente	4.2
Overijssel	3.2
Gelderland	3.2
Utrecht	1.6
Noord-Holland	2.0
Zuid-Holland	1.2
Zeeland	2.1
Noord-Brabant	2.1
Limburg	2.3

Het succes van de Boerenpartij is algemeen en voltrekt zich zowel op het platteland als in de grote steden. Maar de hoogste scores bereiken Koekoek c.s. in de noord-oostelijke provincies en Limburg. Drente spant de kroon. De winst van de Boerenpartij komt in het Noorden voornamelijk tot stand ten koste van de VVD en de CHU en in het Zuiden, maar ook in Overijssel en Gelderland, ten koste van de KVP. Er zijn echter ook gemeenten aanwijsbaar, waar de PvdA of de AR de grote verliezers zijn. Plaatselijke omstandigheden spelen blijkbaar een doorslaggevende rol, zowel t.a.v. de omvang als van de richting. Met name in Friesland wordt de PvdA nogal eens de dupe, bv. in Weststellingwerf, waar zij in één jaar terugvalt van 49.5 op 44.7% (de Boerenpartij behaalt hier 7.3%!) en in Opsterland, waar zij van 44.2 op 40.9% valt (Boerenpartij: 5.6%). In beide gemeenten gaat ook de VVD iets achteruit, maar CHU en ARP weten zich te handhaven.

In Hoogeveen daarentegen is het vooral de ARP die voor de bijl gaat:

	1962	1963
PvdA	26.5	24.7
ARP	36.0	32.5
CHU	21.9	20.0
Boerenpartij	2.4	6.2

Er zijn ook Boerenbolwerken aan te wijzen, waar de PvdA garen blijkt te hebben gesponnen bij de onlustgevoelens onder de landbouwers. Een voorbeeld daarvan is Barneveld:

	1962	1963
PvdA	14.6	15.3
VVD	5.3	5.8
ARP	19.7	17.6
CHU	34.4	29.3
SGP	16.7	19.7
Boerenpartij	2.4	4.3

Er is over de overwinning van de Boerenpartij al veel nagekaart. Vele waarnemers hadden, vooral na de incidenten in Hollandsche Veld, Koekoek al als parlementariër gedoodverfd. Niemand heeft echter voorspeld, dat het boerenprotest deze keer zo'n explosief karakter zou krijgen.

Toch zijn, met name in buitenlandse studies, behartenswaardige dingen geschreven over het kiesgedrag van de boer. Een kiesgedrag, dat men landelijk nooit in een bepaald kader kan plaatsen, maar dat internationaal toch blijkbaar gemeenschappelijke trekken vertoont, getuige b.v. dit citaat uit 'The American Voter': '. . . the farmer reacts to economic pressure with political protest; yet the response has an explosive quality – great force without duration – which is unique . . .'[6]

Een dergelijke 'farm revolt' is vooral in Nederland zo bijzonder, omdat het kiesgedrag van de boeren over het algemeen zeer traditioneel bepaald is. Hoe weinig 'collectief' de boerenstem in het algemeen is, blijkt uit de grote diversiteit van partijen, die door de Boerenpartij worden geslachtofferd. Door de ongelukkige incidenten op Hollandsche Veld, door de TV tot landelijke incidenten verheven, richtte de 'farm revolt' zich in de eerste plaats tegen het Landbouwschap en daarmee tegen de PBO. Daardoor kreeg de kwestie een boven-agrarische betekenis. De Telegraaf, die een fijne

[6] Blz. 403.

neus heeft voor electoraal relevante zaken, maakte zich meester van het 'schandaal' en appelleerde aan het anti-PBO sentiment van vele kleine middenstanders, die, na een slechte winter, juist zelf een aanslag hadden ontvangen van hun eigen schap. Enkele uitslagen in Amsterdamse wijken illustreren de veronderstelling, dat het vooral de kleinere middenstanders, de randbedrijfjes, waren, die Koekoek verkozen.

De hoogste scores behaalt hij in de oudere stadsdelen en arbeidersbuurten:

Centrum Oude Stad	3.7%
Voormalige Jodenbuurt	3.3%
Jordaan e.o.	2.4%
Westelijke Eilanden	2.8%
Oostelijke Eilanden	2.7%
Spaarnd. en Zeeheldenbuurt	2.1%
Oude Pijp	2.4%
Dapperbuurt	2.8%
Staatsliedenbuurt	2.1%

De laagste percentages in de duurdere buurten:

Concertgebouw e.o.	1.4%
Vrijheidslaan e.o.	1.6%
Apollobuurt	0.9%

en in de tuinsteden:

Tuinstad Slotermeer	1.2%
Tuinstad Geuzenveld	1.6%
Tuinstad Slotervaart	0.8%
Tuinstad Osdorp	1.3%

De greep, die Koekoek heeft gekregen op de kleinere middenstanders, met name in de arbeiderswijken, zou er op kunnen wijzen, dat hij een deel van zijn stedelijke stemmen heeft onttrokken aan de PvdA.

9. *De overige 'splinters'*

Splinters

	LSP	PEA	NDP	Veil.V./LU	Ov.	Totaal
Nederland	0.36	0.6	0.21	0.34		1.53
Groningen	0.3	0.4	0.2	0.1		1.0
Friesland	0.2	0.3	0.1	0.0		0.6
Drente	0.2	0.3	0.1	0.1		0.7
Overijssel	0.2	0.4	0.1	0.2		0.9

Gelderland	0.3	0.5	0.2	0.2		1.2
Utrecht	0.5	0.6	0.2	0.3		1.6
Noord-Holland	0.6	0.7	0.3	0.8	0.2	2.6
Zuid-Holland	0.5	0.5	0.2	0.2		1.4
Zeeland	0.3	0.4	0.1	0.2		1.0
Noord-Brabant	0.2	0.9	0.2	0.3		1.6
Limburg	0.2	0.8	0.2	0.3		1.5

Opmerkelijk is het feit, dat Economisch Appèl over de gehele linie meer stemmen op zich verenigt dan Ridder van Rappard, die toch veel meer in het nieuws was. Waarschijnlijk dankt de PEA dit 'succes' aan het feit, dat zij veel meer appelleerde aan katholieke kiezers, getuige haar hoge scores in het zuiden van het land, maar ook in de Amsterdamse wijken waar de KVP, maar ook de Prot. Christelijke partijen het meest teruglopen. Blijkbaar werkt het begrip 'liberaal' nog altijd als een rode lap op menig rechts-confessionele stier.

De totale score van de splinterpartijen is hoger dan in enig ander verkiezingsjaar na de bevrijding. Dat de splinterpartijen tezamen in Noord-Holland tot 2.6% komen (met de Boerenpartij zelfs tot 4.6%) en in Amsterdam tot 3.6% (met de Boerenpartij tot 5.5%), wijst op een zeker verband tussen 'splintergevoeligheid' en 'actualiteitsgevoeligheid'.

De topscore van de LSP in Gorinchem (3.5%) zal wel geen structurele oorzaken hebben, hoogstens karakter-structurele.

10. Nogmaals de Partij van de Arbeid

Nu wij de gangen van de andere partijen zijn nagegaan en wel ongeveer kunnen overzien, waar het stemverlies van de PvdA is terechtgekomen, is de tijd daar om te pogen een antwoord te formuleren op de in Par. 3 gerezen vragen.

Het verlies van de PvdA is in zijn totaliteit beslist niet structureel. De grote schommelingen in het westen duiden op een omvangrijke incidentele component. De volgende groepen van factoren hebben, in volgorde van belangrijkheid, de jongste nederlaag bepaald:

a. incidentele factoren: zoals de c.t.v.-issue, de populariteit van Luns, de incidenten in Hollandsche Veld, enz.

b. conjuncturele factoren: zoals de hoogconjunctuur, de oplossing van het vraagstuk-Nieuw-Guinea, het 'sociale klimaat' rondom minister Veldkamp, enz.

c. structurele factoren: zoals de 'verburgerlijking' van grote groe-

pen arbeiders enerzijds, de radicalisering van andere groepen anderzijds, enz.

Deze opsomming is beslist *niet* limitatief. De ontbinding in factoren is in hoge mate speculatief, en doet in ieder geval de ontegenzeggelijke samenhang geweld aan. Immers, Luns zou niet zo populair zijn, als bv. inmiddels het Nieuw-Guineaconflict niet zou zijn opgelost (hoe vreemd dat ook moge klinken) en de c.t.v.-issue zou niet zo zijn ingeslagen, als het sociaal-economisch klimaat niet zo gunstig was, enz. Het is echter juist om die samenhang te doorgronden, dat wij in het navolgende onze 'ontbonden' analyse een eindweegs voortzetten.

11. Incidentele factoren

De electorale verschuivingen, zoals die in het voorgaande zijn gesignaleerd, tonen aan, dat de incidentele component voor de totaaluitslag doorslaggevend is geweest.

De incidenten in Hollandsche Veld werden reeds behandeld. Ook bij de c.t.v.-issue stonden we reeds stil. Toch moeten ons over dit punt nog enkele opmerkingen van het hart. Zonder de opleving van de VVD in het westen te willen overschatten, is het feit, dát er van een opleving sprake is, al opmerkelijk. Het zat de VVD behoorlijk tegen. De nederlaag van vorig jaar was catastrofaal. Sindsdien was de situatie in en om de partij nog verergerd. Minister Korthals weigerde een plaats op de lijst. Staatssecretaris Stijkel stapte halverwege uit de boot. De interne moeilijkheden stapelden zich op. De enige wijze om een dergelijk ongunstig klimaat te doorbreken is, een nieuwe dimensie aan de politieke strijd toe te voegen. De behandeling van de TV-nota kon dan ook niet op een beter moment worden gepland. Sommige ministers hadden daar waarschijnlijk graag een parlementaire nederlaag voor over.

De VVD-propaganda-machine liet niets aan het toeval over. Toen minister Toxopeus in Amsterdam toch minder goed bleek te liggen, dan was gehoopt, nadat de Bijlmermeerkwestie was geseponeerd, ging men op grote schaal mevr. Van Someren aan de man brengen. En met succes: want, terwijl de VVD in Amsterdam t.o.v. vorig jaar 13.500 stemmen won (ondanks 5.5% splinters!), wist mevr. Van Someren bijna 10.000 voorkeurstemmen op zich te verenigen, bijna 1/3 van haar landelijke totaal. Zo wist de VVD dan wel niet de zekere nederlaag te ontgaan, maar een catastrofe á la '62 werd toch voorkomen.

De betekenis van de c.t.v.-issue in het westen kan nog worden ge-

illustreerd aan de 7057 voorkeurstemmen op Goedhart, een respectabel aantal na een bescheiden krantencampagne. Een andere coryphee van de zuilenstorm, Blaisse, kreeg in het zuiden, waar de c.t.v. blijkbaar niet speelde, maar 767 voorkeurstemmen.

Een andere factor van incidentele aard was het wegvallen van de kwestie Nieuw-Guinea. Een kwestie, die het electoraat vorig jaar nogal in beweging blijkt te hebben gebracht, zowel van de VVD en de KVP naar de PvdA en de PSP toe, als omgekeerd. Waarschijnlijk overheerste in het westen vorig jaar de eerste en elders in het land de tweede stroom. Wat de gevolgen van het wegvallen van deze issue zijn, kan worden geïllustreerd aan het electoraal verloop in Nijmegen, de stad van de rebellerende professoren, die vorig jaar typisch 'westelijk' reageerde. Terwijl het kiezerscorps van 1959 tot 1962 met bijna 1500 kiezers was toegenomen, bleef de KVP in '62 constant ten opzichte van 1959: nl. 59.9% tegen 59.8%. In 1963 zijn er plotseling weer 3000 kiezers meer, waarvan de helft ten goede komt aan de KVP, die zich overigens op 59.7% handhaaft, want meer dan de andere helft waaiert uit over de diverse splinters. De PvdA die in '62 nog 0.6% had gewonnen, daalt nu van 25.4% tot 23.0%, een nederlaag, die 1.4% groter is dan de provinciale trend.

Er zullen ongetwijfeld nog andere incidentele factoren aanwijsbaar zijn. Waarschijnlijk evenveel als er stokpaardjes zijn. Maar de belangrijkste conclusie die zich laat trekken is, dat die issues die van doorslaggevende betekenis zijn geweest, geen van alle behoren tot de fundamentele controversen, zoals die uit de diverse partijprograms naar voren komen. Bovendien: geen van deze strijdpunten zijn ontsproten uit het initiatief van de oppositie. Het belangrijkste strijdpunt, de c.t.v., kwam zelfs uit de koker van de regeringspartijen. Dat is een bedenkelijke zaak voor een oppositiepartij, die niet slechts de taak heeft de regering kritisch te begeleiden, maar tevens (en zelfs in de eerste plaats) tot taak heeft dit op een zodanige wijze te doen, dat de regering, zo nodig, te kijk staat voor haar eigen kiezers. Van regeringspartijen kan men niet verwachten, dat zij er zich op toe zullen leggen de openbare mening te organiseren rondom de relevante strijdpunten. Die taak komt toe aan de oppositie, die daartoe de handen vrij heeft en naar eigen goeddunken de zwakke steeën in het regeringsborduursel kan opsporen. 'The opposition has the unrestricted selection of the point of attack . . .'[7] Maar dat vereist een keuze, een dosering van de kritiek, het leggen

[7] Walter Bagehot: 'The English Constitution', blz. 161 (geciteerd door Manfred Friedrich: 'Opposition ohne Alternative?' 1962).

van accenten en dat is onvoldoende gebeurd. Voorzover het al gebeurde viel de keuze op punten, die emotioneel weinig aanspraken en derhalve niet als 'strijdpunt' konden dienen.

Zelfs de onontkoombare kritiek op het woningbouwbeleid sprak nu onvoldoende aan, omdat zij nauwelijks kon worden 'geëmotionaliseerd'. Dat zij helemaal niet aansprak, zou ik niet durven beweren. In de gemeente Haarlemmermeer bv., waar de parlementaire kritiek werd voorzien van een emotionele follow-up van de zijde van het gemeentebestuur, wist de PvdA zich, wat haar absolute stemmenaantal betreft, vrijwel te handhaven. Haar percentagegewijze verlies bleef 1.6% boven de provinciale, neerwaartse, trend.

Het oppositiebeleid in de afgelopen jaren was in het algemeen te weinig afgestemd op de kiezers, teveel op de collega-parlementariërs. Zij richtte zich op de realiteit, zoals die was neergelegd in de parlementaire stukken en hield te weinig rekening met het feit, dat de verkiezingen niet worden beslist door de vraag, hoe de werkelijkheid is, maar hoe de kiezers denken dat de werkelijkheid is. De perceptie van de realiteit, niet de realiteit zelf is van doorslaggevende betekenis. En daartussen bestaat een hemelsbreed verschil.

12. Realiteit vs. Perceptie

Welke factoren dragen bij tot dat grote verschil tussen realiteit en perceptie?

a. *De partij-identificatie.* De meeste kiezers in Nederland, indifferent of niet, hebben een bepaalde gevoelsmatige voorkeur voor een bepaalde partij, ook al geven zij zich daarvan nauwelijks rekenschap. Maar deze voorkeur deformeert in belangrijke mate de perceptie van de realiteit. De partij-identificatie 'raises a perceptual screen',[8] waardoor de kiezer geneigd is uitsluitend datgene te zien, is de mate van partij-identificatie nogal hoog. Zij is echter van geringer betekenis in het westen dan elders in het land, hetgeen wellicht samenhangt met de grotere 'actualiteitsgevoeligheid' van dit landsdeel.

b. de *politieke indifferentie.* De politieke indifferentie in ons land is groot, evenals elders in Europa. Bijna 70% van de kiezers heeft geen belangstelling voor politiek. Het is derhalve voor een politieke partij, ook in de oppositie, moeilijk om door deze korst van apathie

[8] 'The American voter', blz. 133.

wat in overeenstemming is met zijn partij-voorkeur. In Nederland

heen te breken met een politiek strijdpunt. Het is maar voor weinig issues weggelegd om daarin te slagen en dat zijn heus niet per definitie issues waar het algemeen welzijn het meest van afhangt '. . . in the context of elections, an issue that creates only mild sentiments of support and opposition is not a politically important issue, regardless of its actual importance to the national welfare . .'[9]

Er wordt wel beweerd, dat de apathie met het jaar toeneemt. Dat deze verkiezingen de matste waren sinds de bevrijding. Het kan zijn. Maar zonder twijfel was de politieke participatie daarentegen groter dan ooit tevoren dankzij de TV-debatten. Wanneer deze 'TV-verkiezingen' mat waren dan ligt dat niet aan de miljoenen TV-kijkers, maar aan diegenen die dat medium hebben gehanteerd.

c. Belangrijker echter dan de beide voorgaande factoren die tot de deformatie van de perceptie hebben geleid, is een derde factor die juist op deze verkiezingen zo'n grote invloed heeft gehad, nl. de *'conjunctuur'* in de ruimste zin van het woord.

Het feit, dat 'het goed gaat in Nederland' wordt door de kiezer automatisch in verband gebracht met de 'zittende' partijen. Het heeft geen enkele zin om er op te wijzen, dat deze regering de economische ontwikkeling niet aan een touwtje heeft en hooguit bij machte is om af en toe wat bij te sturen. Evenmin heeft het zin om te stellen, dat de regering 'de wind mee heeft', maar 'het roer niet in handen'. De kiezer laat zich uitsluitend leiden door concrete resultaten. De wijze, waarop er wordt ingegrepen in het economisch proces, wijzigingen in het beleid, het niet nakomen van beloften, dat alles spreekt de kiezers niet aan. Alleen de resultaten tellen '. . . they could not be expected to understand and evaluate alternative *means* on any "rational" grounds . . . they do judge the product, as it appears at the moment . . .'[10]

Dat geldt al evenzeer voor de kwestie Nieuw-Guinea. Dat probleem is tijdens het bewind van de regering-de Quay uit de wereld geholpen. Dat het 'ondanks' de regering-de Quay is gebeurd, is voor de meeste kiezers een te grote subtiliteit. Zij laten zich in hoofdzaak leiden door overwegingen van 'good times' en 'bad times'.

Overigens is hier bepaald geen sprake van electorale dankbaarheid. Zodra men ook maar even verwacht, dat de 'goede tijden'

9 'The American voter', blz. 176.
Vandaar het verschil tussen de verwachtingen en de uitslag van de verkiezingen.

10 Ibid blz. 261.

omslaan in 'slechte tijden', zal de kiezersgunst een wending nemen. Daarom wordt iedere regering op den duur impopulair. Een partij wordt nog vele jaren nagewezen voor één impopulaire maatregel. De PvdA wordt nog steeds gerelateerd aan slechtere tijden, aan de bestedingsbeperking. De politieke tegenstanders hebben die 'image' niet gecreëerd, zij hebben er alleen maar bij aangehaakt.

Een partij in de oppositie sleept haar regeringsdaden als een loden last met zich mee: '. . . The difficulty the phenomena of politics have in crossing the treshold of public awareness makes it much more likely that a party will be known more for its deeds in office than for its words out of office . . .'[11]

13. Structurele factoren

Naast genoemde incidentele en conjuncturele factoren hebben ongetwijfeld nog factoren van structurele aard meegespeeld, al wordt de betekenis daarvan doorgaans overschat.

Zo wordt er nog al eens beweerd, dat de stijgende welvaart ten nadele van de Partij van de Arbeid werkt, omdat vele 'verburgerlijkte' arbeiders liberale eieren voor hun geld kiezen. De toeneming van de middengroepen veroorzaakt een ander hoge drukgebied, dat de lange golf van prof. Oud voort blaast.

In deze theorie schuilt ontegenzeglijk een stuk waarheid, maar het is maar een deel van de waarheid. Er is nl. nog een ander structureel gevolg van de welvaartsstijging, die men vaak over het hoofd ziet. Voor een deel van de arbeiders zal de 'verburgelijking' niet snel genoeg gaan, zal het aspiratie-niveau sneller stijgen dan het inkomen. Belangrijker dan de objectieve welvaartssituatie is de subjectieve beleving daarvan. Dat is bepaald geen nieuw verschijnsel. Het socialisme zelf, Den Uyl heeft er meermalen op gewezen, is een welvaartsfenomeen.

Maar ook elders in de bevolking treden er tengevolge van de welvaart spanningen op. Middengroepen, die menen, dat nu de belastingteugels wel wat kunnen worden gevierd. Andere groepen die menen, dat hun relatieve aandeel in de welvaart achter blijft bij de totale ontwikkeling. M.a.w. stijgende welvaart heeft niet uitsluitend een mitigerend effect, zij heeft tegelijkertijd ook een polariserende uitwerking op de maatschappelijke tegenstellingen. In dat geval kan het gebeuren, dat het partijenstelsel uit haar voegen barst.

Concluderend kan men stellen, dat de welvaartsstijging voor de PvdA in twee richtingen verkeerd kan uitpakken.

[11] Ibid blz. 61.

14. Het alternatief van de oppositie

Tot zover de optelsom van factoren die een rol kunnen hebben gespeeld bij de jongste verkiezingen. Maar daarmee is nog niet alles gezegd. Eén factor is nog nauwelijks aangeroerd. Het alternatief van de oppositie. Daartoe gaven de geanalyseerde cijfers geen aanleiding. Er is vrijwel nergens een indicatie dat het alternatief van de oppositie een rol heeft gespeeld. Toch schuilt daarin de voornaamste verklaring van de nederlaag. Want een dynamische partij kan een ongunstig klimaat doorbreken, kan de door andere partijen ingebrachte strijdpunten pareren en daar eigen strijdpunten tegenover stellen. Een klimaat als 'het gaat goed in Nederland' kán worden stukgeslagen met een dynamische propaganda van 'en het kan beter'. De bouwstenen voor een dergelijke dynamiek waren aangedragen in 'Om de kwaliteit van het bestaan', waarvan zelfs door de grootste tegenstanders is beweerd, dat het 'een heuveltje' was in de vlakke verkiezingsstrijd.

Het is echter te laat verschenen, om het beeld van de partij nog te wijzigen. Bovendien zijn WBS-brochures niet bedoeld om als rechtstreeks verkiezingsmateriaal te dienen. Wanneer zij mede dienstbaar worden gemaakt aan de verkiezingspropaganda, dienen zij eerst 'politiek vertaald' te worden, tot 'issues' te worden omgesmeed.

Dat heeft niets met 'niveau' te maken. Wie de TV-debatten tussen Kennedy en Nixon gevolgd heeft, zal zich herinneren dat daarin, als het om de binnenlandse politiek ging, een cijfermatige aanpak niet werd geschuwd (uit het blote hoofd). Maar nimmer heeft Kennedy nagelaten om zo'n cijferreeks te besluiten met een aanduiding van de kern van de zaak: Amerika maakt nog onvoldoende gebruik van haar mogelijkheden.

15. De inzet van de verkiezingen

Kennedy vroeg offers van het Amerikaanse volk en hij kreeg het vertrouwen. Vondeling c.s. vroegen offers aan het Nederlandse volk en werden verguisd. Kennedy vroeg ze echter ten behoeve van de aktiviteiten van een regering, die zijn persoonlijke stempel zou dragen, Vondeling moest ze vragen ten behoeve van een regeringsbeleid onder leiding van een onbekende grootheid. En ten behoeve van een onpersoonlijke 'overheid', die door het gros der kiezers wordt vereenzelvigd met een man achter het loketje. Dat heeft alles te maken met de 'politieke betekenis' van onze verkiezingen, een vraagstuk waarmee ik dit artikel heb ingezet en ook beëindig.

Hoe komt het, zo vraagt men zich af, dat het socialisme in Europa overal triomfen viert, terwijl de PvdA zo'n gevoelige nederlaag heeft geleden? Als men deze vraag zo stelt, verliest men meestal uit het oog, dat verschillende van onze zusterpartijen oppositie voeren in twee-partijenstelsels of wat daarop lijkt. Alle onvrede met het gevoerde beleid wordt daar door de de oppositie gekanaliseerd. Of de negatieve overwegingen der kiezers kunnen worden omgezet in een positieve bewondering voor het socialistische streven is betrekkelijk irrelevant voor de uitslag van de verkiezingen. Het klimaat daarvoor is in elk geval beduidend gunstiger dan bij ons.

Ons partijenstelsel biedt daarvoor geen ruimte. Een oppositie die allerwegen als 'gouvernementeel' wordt gezien (en het misschien ook is, maar altijd nog minder dan haar twee-partijen-zusters) biedt weinig aantrekkingskracht voor ontevreden kiezers. Het stemmen op de oppositie garandeert allesbehalve het heengaan van de regering. De onvrede richt zich op den duur tegen alle grote partijen, tegen 'het systeem'. Zij waaiert uit over de splinterpartijen. De splinterpartijen compenseren het gebrek aan wezenlijke inzet der verkiezingen. Men stemt op de splinters om iets van de grote partijen gedaan te krijgen. Men stemt PSP opdat de anderen aandacht schenken aan het ontwapeningsvraagstuk. Men stemt Koekoek opdat de anderen oog krijgen voor de noden van de agrariër, enz. Het vraagstuk van de splinterpartijen zal ons, vooral met het oog op de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd, sterk moeten bezighouden. Een verjonging van het electoraat werkt van nature in het nadeel van de gevestigde partijen. Jonge kiezers voelen zich minder gebonden aan bestaande partijen. En zij zijn minder op de hoogte van hun doen en laten tijdens hun roemrucht verleden.

Dezer dagen zal de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd een feit worden. Maar daar mag het niet bij blijven. Wij zijn verplicht aan de honderdduizenden nieuwe kiezers om ons politieke systeem zodanig te wijzigen, dat de verkiezingsuitslag meer 'politieke betekenis' krijgt dan te dienen als wandversiering in het zweetkamertje van een of andere kabinetsinformateur. Bij een toto zonder prijzen zal de inzet niet hoog zijn. Bij verkiezingen zonder inzet zullen de prijzen dalen tot louter nieten.

12 juni 1963